НОВАЯ ЭРА НАУКИ И ЗНАНИЙ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
global-science-review.com
editor@global-science-review.com

# POETONIMLARNING O‘RGANILISH TAMOYILLARI

## (Qutb Xorazmiyning “Xusrav va Shirin” dostonida misolida)

Botirova Asaljon Baxodirovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi tayanch doktoranti,
+99897-856-77-22;tsapayev087@gmail.com

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada XIV asr turkiy adabiyotining yirik yodgorliklaridan biri bo‘lgan Qutb Xorazmiyning “Xusrav va Shirin” dostonidagi poetonimlarni o‘rganishning tarkibiy-semantik mezonlari asoslab berilgan. Xusrav, Shirin, Farhod va Nizomiy nomlari misolida poetonimlarning nominativ, obraz yaratish, madaniy-assotsiativ va intertekstual vazifalari dastlabki tavsiflangan. O‘zbek onomastikasi hamda Qutb Xorazmiy ijodiga oid tadqiqotlarga tayanib, poetonimlarni tahlil qilishning uchta metodologik tamoyili – matnga tayanish, tarkibiy va semantik mezonlarni farqlash hamda tarixiy-adabiy qiyoslash tamoyillari belgilangan.

**Kalit so‘zlar:** Qutb Xorazmiy, “Xusrav va Shirin”, poetonim, antroponim, onomastika, tarkibiy-semantik tahlil, badiiy nom, lingvopoetika, madaniy xotira.

## Kirish

Badiiy asar tilini o‘rganishda atoqli otlar alohida lingvistik va estetik ahamiyat kasb etadi. Ular shaxs yoki obyektni nomlash bilan birga badiiy obrazni shakllantirish, voqealar tizimini tashkil etish, tarixiy-madaniy tasavvurlarni faollashtirish va asarning g‘oyaviy mazmunini ochishga xizmat qiladi. Shu sababli badiiy matndagi nomlarni onomastika, semantika va lingvopoetika kesishgan nuqtada o‘rganish lozim.

O‘zbek tilshunosligida atoqli otlarning tabiati va semantik xususiyatlariga oid tadqiqotlar mavjud. Jumladan, O‘.Ismoilov atoqli otlarning nazariy masalalari, ularning til va nutqdagi o‘rni hamda semantik xususiyatlarini yoritgan [1; 42]. Poetik

onomastikaga bag‘ishlangan ishlarda esa “poetonim” atamasining tor va keng talqinlari, badiiy nomlarning nominativ va uslubiy vazifalari muhokama qilinadi. Bu qarashlar mumtoz yodgorliklardagi nomlarni nomlash vositasi sifatida emas, balki badiiy mazmunni shakllantiruvchi birliklar sifatida o‘rganishga asos bo‘ladi.

Qutb Xorazmiyning “Xusrav va Shirin” dostoni turkiy adabiy til tarixini va Sharq mumtoz adabiyotidagi tarjima an’analarini o‘rganishda muhim manbadir. Asarning 1986-yilda nashr etilgan matni keyingi tadqiqotlarda ham asosiy manbalardan biri sifatida qayd etiladi [2]. N.Rahmonov Qutb ijodini mumtoz o‘zbek adabiyoti tarixining muhim tarkibiy qismi sifatida yoritgan [3]. Dostonning genezisi, badiiy tuzilishi va til xususiyatlariga bag‘ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda asarning adabiy manbalari hamda badiiy-uslubiy jihatlari tahlil qilinadi [4]. Biroq bizga ma’lum ishlarda dostondagi poetonimlar maxsus o‘rganilmagan.

Maqolaning maqsadi – dostondagi poetonimlarni tarkibiy-semantik jihatdan o‘rganishning metodologik tamoyillarini belgilash va ularni Xusrav, Shirin, Farhod hamda Nizomiy nomlari misolida sinab ko‘rishdir.

**Poetonim tushunchasi va tahlil mezonlari**

Poetonim – badiiy matnda qo‘llangan atoqli nom. U muayyan shaxs, joy, tarixiy yoki mifologik obrazni nomlashi mumkin. Biroq poetonimning badiiy xususiyati faqat referentni ko‘rsatishda emas, balki matn doirasida qo‘shimcha ma’no, assotsiatsiya va uslubiy ta’sir hosil qilish imkoniyatida ham namoyon bo‘ladi.

Poetik onomastikaga oid tadqiqotlarda “poetonim” tushunchasining turlicha talqinlari mavjudligi ko‘rsatilgan. Tor yondashuvda poetonimlar o‘ziga xos poetik ma’noga ega nomlar bilan chegaralanadi, keng yondashuvda esa badiiy matndagi atoqli otlarning turli vazifalari qamrab olinadi. Ushbu maqolada keng yondashuv asos qilib olindi, chunki tarixiy-badiiy dostonlarda real adabiy an’ana bilan bog‘langan nomlar ham, personajlarni ifodalovchi antroponimlar ham badiiy mazmunni shakllantirishda ishtirok etadi.

Poetonimlarni tahlil qilishda ikki asosiy mezon qo‘llaniladi:

**Tarkibiy mezon.** Nomning shakliy tuzilishi (sodda yoki murakkabligi), unga unvon va boshqa aniqlovchi birliklarning qo‘shilishi o‘rganiladi. Bunda faqat zamonaviy yozuvdagi shaklga emas, tarixiy matndagi grammatik va imloviy ko‘rinishlarga ham e’tibor berish lozim.

**Semantik mezon.** Nomning qaysi shaxs yoki obyektni anglatishi, personajlar tizimidagi o‘rni, tarixiy-adabiy assotsiatsiyalari va matn doirasida bajaradigan vazifalari aniqlanadi. Atoqli otlar semantikasiga oid tadqiqotlarda nomning til tizimi va nutqdagi qo‘llanishini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish muhimligi ta’kidlanadi [1; 42].

Shu bilan birga, poetonimning lug‘aviy-etimologik ma’nosi bilan badiiy kontekstda yuzaga keladigan ma’nosini farqlash zarur. Nomning etimologiyasi uning badiiy vazifasini izohlashga yordam berishi mumkin, ammo kontekstual tahlilning o‘rnini bosa olmaydi.

**Dostondagi asosiy poetonimlar tahlili**

Dostonning nomida va syujet an’anasida Xusrav hamda Shirin markaziy o‘rin tutadi, Farhod ham shu syujet bilan bog‘liq muhim obrazlar qatoriga kiradi. Bu nomlar personajlarni farqlash, voqealar rivojini anglash va obrazlar o‘rtasidagi munosabatlarni belgilashga xizmat qiladi.

*Xusrav* – dostonning markaziy personajini ifodalovchi antroponim. Nomning tarkibiy jihatdan sodda shaklda kelishi uning badiiy vazifasi ham sodda ekanini bildirmaydi. Xusrav obrazi bilan bog‘liq semantik mazmun personajning ijtimoiy mavqei, xatti-harakatlari, muhabbatga munosabati va boshqa qahramonlar bilan aloqalari orqali shakllanadi. Shu sababli bu poetonimni to‘liq tavsiflash uchun uning doston bo‘ylab qo‘llanish holatlarini o‘rganish zarur. Masalan, *“Shahanshoh **Xusrav** – **Parviz** erur oti, Yana shohliqqa loyiq ezgu oti”*. (Q.Xorazmiy, 1986. – 367-b.)

*Shirin* – markaziy ayol obrazining nomi. Bu poetonim Sharq mumtoz adabiyoti an'anasida muhabbat va go'zallik mavzulari bilan bog'liq keng assotsiativ maydonga ega. Biroq "Shirin" nomining shaklan o'zbek tilidagi "shirin" sifatiga mos kelishi uning tarixiy-etimologik kelib chiqishini yoki muallif aynan shu so'zning lug'aviy ma'nosini ko'zda tutganini o'z-o'zidan isbotlamaydi. Bu nom dostonda bir qancha o'rinlarda onomastik metaforani yuzaga keltirgan: *"Ne **Shirin**tek kishi ko'rdi bu ko'zum, Ne Shabdiz yanglig' ot eshitti o'zum".* (Q.Xorazmiy, 1986. – 356-b.)

*Farhod* – Sharq adabiyotida muhabbat, sadoqat va fidoyilik bilan bog'langan obrazlar tizimiga mansub antroponim. Uning doston doirasidagi semantik xususiyatlari qahramonning voqealar rivojidagi ishtiroki, xatti-harakatlari va boshqa obrazlar bilan munosabatlari asosida aniqlanadi. Farhod nomiga an'anaviy adabiyotda yuklangan ma'nolarni Qutb matniga tatbiq etishda ham bevosita matn dalillariga tayanish lozim. Dostonda Farhod obrazi orqali hunar ahli ulug'lanadi. Uning mardligi, vafodorligi, sadoqati juda ko'pchilik mumtoz va zamonaviy badiiy matnlarda nomning o'xshatish etaloni, onomastik metafora bo'lib kelishiga asos bo'lgan: *Kechib o'zi-o'zindin yot bo'ldi, Ketib **Farhod** Shirin birla bo'ldi. Uruldi ko'ngli ichra ishq muhri, Joninda o'rnadi ul yor mehri".* (Q.Xorazmiy, 1986. – 480-b.)

Tarkibiy jihatdan bu nomlar sodda antroponimlar sifatida tavsiflanadi, semantik jihatdan esa ularning har biri alohida obraz bilan bog'lanadi. Bu farq poetonimlarning tarkibiy shakli va badiiy funksiyasi mustaqil tahlil mezonlari ekanini ko'rsatadi.

Dostonning tarixiy til xususiyatlarini o'rganuvchi tadqiqotlar ham nomlar qo'llangan kontekstni, leksik qatlamni va tarixiy til shakllarini e'tiborga olish zarurligini ko'rsatadi [5]. Shu bois poetonimlarning aniq tarkibiy tasnifi dostonning tanlangan nashri asosida olib borilishi, zamonaviy shakllar tarixiy yozilish ko'rinishlari bilan qiyoslanishi kerak.

Dostondagi nomlar orasida *Nizomiy* alohida o‘rin tutadi. Xusrav, Shirin va Farhod nomlari badiiy voqelikdagi personajlarni anglatsa, Nizomiy nomi asarning adabiy manbasi va ijodiy an’anasi bilan bog‘liq. Bu nom real tarixiy shaxs – muallif nomi bo‘lsa-da, dostonda adabiy manbaga ishora qilgani uchun keng yondashuv doirasida poetonim sifatida, personaj antroponimlaridan farqli ravishda adabiy-madaniy referentga ega birlik deb tahlil qilinadi.

Nizomiy nomining bu vazifasini intertekstual aloqa tushunchasi bilan izohlash mumkin. Intertekstual aloqa bir asarning boshqa asar yoki adabiy manba bilan mazmuniy, obrazli yoki shakliy munosabatga kirishishini anglatadi. Qutb dostonining Nizomiy ijodi bilan aloqasi bu nomni oddiy shaxs nomidan kengroq badiiy vazifaga ega birlik sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi. Dostonning genezisi va badiiy tuzilishiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ham asarning Nizomiy an’anasi bilan munosabati muhim masala sifatida qayd etiladi [4]. Demak, Nizomiy poetonimini o‘rganishda uning tarixiy referenti bilan birga matndagi adabiy-madaniy vazifasini ham hisobga olish lozim.

**Poetonimlarning vazifalari**

Dastlabki tahlil dostondagi poetonimlar to‘rt asosiy vazifa bajarishini ko‘rsatadi.

*Birinchi vazifa – nominativlik*, ya’ni personajni nomlash va uni boshqa obrazlardan farqlash. Xusrav, Shirin va Farhod nomlari syujetning asosiy ishtirokchilarini belgilab, o‘quvchiga voqealar tizimini kuzatish imkonini beradi.

*Ikkinchi vazifa – obraz yaratish*. Poetonimning badiiy mazmuni personajning xarakteri, xatti-harakatlari, nutqi va boshqa qahramonlar bilan munosabati orqali shakllanadi. Shu sababli nomning semantik xususiyatlarini obrazning badiiy rivojlanishidan ajratib tahlil qilish yetarli emas.

*Uchinchi vazifa – madaniy assotsiatsiyalarni faollashtirish*. Xusrav, Shirin va Farhod nomlari Sharq mumtoz adabiyotidagi mashhur syujet va obrazlar bilan

bog‘liq xotirani uyg‘otadi. Bu o‘quvchiga dostonni alohida matn sifatida emas, keng adabiy an’ananing tarkibiy qismi sifatida anglash imkonini beradi.

*To‘rtinchi vazifa – intertekstual aloqa*. Nizomiy nomi asarning adabiy manba bilan munosabatini ifodalaydi. Bu poetonim orqali muallifning avvalgi badiiy tajribaga murojaati matnning o‘zida namoyon bo‘ladi.

**Natijalar va muhokama**

Yuqoridagi tahlillar poetonimlarni o‘rganishda uchta tamoyil muhim ekanini ko‘rsatadi.

*Birinchidan, matnga tayanish tamoyili.* Har bir nomning dostonning qaysi qismida, qanday grammatik shaklda va qaysi kontekstda kelishi aniqlanishi lozim. Buning uchun nashr sahifalari bo‘yicha poetonimlar ro‘yxatini tuzish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

*Ikkinchidan, tarkibiy va semantik mezonlarni farqlash tamoyili.* Nomning sodda yoki murakkab shaklda kelishi uning badiiy vazifasini o‘z-o‘zidan belgilamaydi. Shu bois tarkibiy tasnif bilan semantik tahlil o‘zaro bog‘liq, lekin alohida bosqichlar sifatida olib borilishi kerak.

*Uchinchidan, tarixiy-adabiy qiyoslash tamoyili.* Qutb dostonidagi nomlarni Nizomiy asaridagi qo‘llanishi bilan qiyoslash tarjima jarayonida nomlarning saqlanishi, shakliy o‘zgarishi yoki kontekstual vazifasini aniqlashga yordam beradi.

Mazkur maqolada Xusrav, Shirin, Farhod va Nizomiy nomlari asosida dastlabki tavsif berildi. Bu nomlar dostonning barcha poetonimlarini qamrab olmaydi. To‘liq tarkibiy-semantik tasnif tuzish uchun asarning tanlangan nashri yoki ishonchli tanqidiy matni asosida nomlarning to‘liq korpusini shakllantirish, ularning qo‘llanish chastotasini aniqlash va har bir misolni aniq sahifasi bilan qayd etish zarur.

**Xulosa**

Qutb Xorazmiyning “Xusrav va Shirin” dostoni poetonimlarni tarkibiy-semantik va lingvopoetik jihatdan o‘rganish uchun muhim manbadir. Xusrav, Shirin

va Farhod nomlari asosiy personajlarni ifodalovchi antroponimlar sifatida syujet va obrazlar tizimini shakllantirishda ishtirok etadi. Nizomiy nomi esa adabiy manba va ijodiy vorislik bilan bog‘liq alohida semantik vazifani bajaradi.

Poetonimning tarkibiy shakli uning badiiy imkoniyatlarini to‘liq belgilamaydi: sodda tuzilishdagi nom ham obraz yaratish, madaniy assotsiatsiyalarni faollashtirish va asarlararo aloqani ifodalash kabi murakkab vazifalarni bajarishi mumkin. Shu sababli poetonimlarni o‘rganishda tarkibiy tahlil, semantik tavsif va tarixiy-adabiy qiyoslashni birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq.

**Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. O‘sarjon Ismoilov. Atoqli otlar nazariyasi va semantikasi. FarDU ilmiy xabarlari. – 2022. – № 5. – 42-b.
1. 2. Қутб Хоразмий. Хусрав ва Ширин. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. // www.ziyouz.com kutubxonasi.
3. Rahmonov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Sano-standart, 2017. – 168-b.
4. Markabayeva D. Qutb Xorazmiyning “Xusrav va Shirin” dostonlari genezisiga doir ilmiy tadqiqotlar bayoni // Yosh olimlar. – 2025. – Jild 3, № 32. – 61–63-b. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17184242.
5. Shukurov S. Qutb Xorazmiyning “Xusrav va Shirin” dostonida leksik birliklarning qo‘llanilishi. Elektron maqola: https://atam.karabuk.edu.tr/yuklenen/dosyalar/1265112025163722.pdf.